

Van wie is de beeldstatistiek?

Otto Neurath en Gerd Arntz
tijdens de Tweede Wereldoorlog

Dr. Ferdinand J.H. Mertens

met medewerking van

dr. Michel van Duijnen

Eburon
Utrecht 2026

ISBN 978-94-6301-597-4

Academische Uitgeverij Eburon
Vredenburg 40
3511 BD Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Dolna Elija, Kostandenets, Bulgarije

© 2026. F.J.H. Mertens. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Inhoud

Inleiding	9
Hoofdpersonen	15
HOOFDSTUK 1	
12 mei 1940: Neuraths vlucht naar Engeland	19
HOOFDSTUK 2	
Otto Neurath en zijn beeldstatistiek	27
HOOFDSTUK 3	
Het koppel Neurath en Arntz	35
HOOFDSTUK 4	
De oprichting van de Nederlandse Stichting voor Statistiek (NSS)	39
HOOFDSTUK 5	
De NSS aan de slag	49
HOOFDSTUK 6	
Na de oorlog: van wie is de beeldstatistiek?	57
HOOFDSTUK 7	
Neurath komt op voor Arntz: ‘payment in advance’	63

HOOFDSTUK 8	
Neurath wil samenwerken	69
HOOFDSTUK 9	
Zomer 1945: een stroom brieven	73
HOOFDSTUK 10	
Kerstmis 1945: de plotselinge dood van Neurath	79
HOOFDSTUK 11	
Na de dood van Neurath	83
HOOFDSTUK 12	
Arntz is na de oorlog een vijand	87
HOOFDSTUK 13	
Arntz keert terug bij de NSS	95
HOOFDSTUK 14	
De latere jaren van Arntz	101
HOOFDSTUK 15	
Afronding	107
Verantwoording	113
BIJLAGE 1	
Wie was Annie van Ginkel-Middelburg?	117
BIJLAGE 2	
Het CBS over zichzelf en de NSS	125

Inhoud	7
Levensloop Otto Neurath (1882-1945)	129
Literatuur	133
Over de auteurs	137

Inleiding

N et voor het einde van het bevrijdingsjaar 1945 overleed de op 14 mei 1940 vanuit Nederland naar Engeland gevluchte Oostenrijkse geleerde Otto Neurath op de leeftijd van 63 jaar. Zijn dood kwam volstrekt onverwacht.

Eerder in zijn leven was Otto Neurath naar Nederland gevlucht voor de rechtse (austro-fascistische) politieke omwenteling die in februari 1934 in Oostenrijk plaatsvond. In die omwenteling zou hij vanwege zijn politieke opvattingen en zijn joodse achtergrond voor zijn leven moeten vrezen. Hij vluchtte naar Nederland, samen met zijn toenmalige vrouw, Olga Hahn en medewerker Marie Reidemeister. Bij uitstek was hij een vertegenwoordiger van het Wenen dat tussen de beide wereldoorlogen de moderne wereld creëerde, zoals Richard Cockett dat in 2024 nogmaals typeerde.¹ Neurath groeide op in een seculier gemengd Joods gezin uit de hogere middenklasse, waarin wetenschap een belangrijke rol speelde.

In Den Haag werkte Neurath met zijn team, met daarin de Duitse kunstenaar Gerd Arntz, aan de verdere ontwikkeling van de beeldstatistiek. De beeldstatistiek was één van de projecten van Neurath. Het beeldstatistisch werk werd uitgevoerd vanuit de International Foundation (for the promotion) of Visual Education – Mundaneum (IFVE). Tijdens de oorlog

¹ Cockett, Richard – Vienna / How the city of ideas created the modern world. 2024

bleven de bezittingen van de stichting in Den Haag en werd de beeldstatistiek benut door de Nederlandse Stichting voor Statistiek (NSS),² die door de toenmalige directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in 1940 werd opgericht.

Op het moment van Neuraths overlijden was hij nog volop in de weer om het gebruik van de beeldstatistiek tijdens de oorlog gecompenseerd te krijgen. Ook wilde Neurath een nieuwe vorm van samenwerking afspreken tussen het inmiddels bestaande Nederlandse instituut, de NSS, en zijn in Engeland nieuw opgerichte instituut.

Voor de Nederlandse kant echter waren de verlangens van Neurath geen vanzelfsprekendheid. Op het moment van Neuraths overlijden zat er nog weinig schot in de onderhandelingen. Neurath kon de onwilligheid van de Nederlanders niet begrijpen en was daar niet alleen teleurgesteld, maar ook verbaasd over.

Neurath was een vlijtige brievenschrijver. Gelukkig is veel van die uitgebreide correspondentie bewaard gebleven en kunnen we begrijpen wat er gebeurd is. Onder meer op deze correspondentie en eigen onderzoek is het nu volgende verhaal gebaseerd.

Tijdens zijn verblijf hier was Neurath in een levendig contact verwickeld met Jan Tinbergen, de fysicus-econoom en latere Nobelprijswinnaar, met de wiskundige en filosoof Gerrit Mannoury (Universiteit van Amsterdam) en met de architect/stadsontwikkelaar Cornelis van Eesteren, om er enkele te noemen. Een deel van zijn persoonlijk archief is in het Noord-Hollands Archief opgeslagen, dankzij het werk van de Amsterdamse

² Tijdens de oorlog werd de afkorting NSS begrijpelijkerwijs niet genoemd maar werd de organisatie aangeduid als de Nederlandse Stichting voor de Statistiek; wij gebruiken de afkorting gemakshalve.

filosoof Henk Mulder.³ Voor zover er na de oorlog aandacht besteed is aan Neurath, was dit veelal in verbinding met het grafische werk van Gerd Arntz, en meestal meer op Arntz gericht dan op Neurath. Begrijpelijk want Gerd Arntz was onder de levenden en Otto Neurath niet meer. Echter, daarmee werd de beeldstatistiek een zaak van grafische ontwerpers en werd aan de essentie van het ‘idee’ gemakkelijk voorbijgegaan.

Waar gaat dit verhaal over?

Uit de omvangrijke literatuur over Neurath kunnen we weten dat er aan het einde van de oorlog onenigheid ontstond tussen Neurath en de Nederlandse Stichting voor Statistiek over de rechten op Neuraths Isotype, een ‘merk’ en zijn materiële spullen.⁴ Hoe dat precies gelopen is, was tot nu toe niet uitgezocht. Dat weten we nu wel. Opmerkelijk was dat na de oorlog, en tot op de dag van vandaag, het CBS er prat op gaat Neuraths ontwerper/graficus Gerd Arntz te hebben opgevangen na Neuraths vertrek en zo de beeldstatistiek uit handen van de bezetter gehouden heeft. Het CBS suggereert dat Gerd Arntz bij het CBS/NSS ondergedoken zou zijn, zodat hij ook veilig was voor de bezetter. Toch lijkt er niet één reden te zijn geweest om de NSS op te richten. De motieven om de Isotype-collectie uit de handen van de bezetter te houden waren zonder meer edel.

³ Henk Mulder (UvA) zocht in de jaren zeventig van de vorige eeuw contact met Neuraths weduwe Marie Reidemeister. Dat leidde tot een voor beide inspirerend contact. Mulder suggereerde haar de herinneringen over haar leven met Otto Neurath op te schrijven. Dat heeft ze gedaan. Haar herinneringen zijn niet uitgegeven maar circuleren wel onder de ‘Neurath/Reidemeister’-onderzoekers met als aanduiding ‘Erinnerungen’. Zie Henk Mulder (1985).

⁴ Het acroniem hanteerde Neurath sinds zijn werk in Den Haag en werd voorgesteld door Marie Reidemeister als vervanging van het eerder gehanteerde ‘Wiener Methode’. Het staat voor: International System for Typographic Picture Education – Isotype.

Tegelijkertijd was de inkapseling van de International Foundation for Visual Education – Mundaneum (IFVE), Neuraths Haagse organisatie, niet zonder belang voor het CBS zelf, en in het bijzonder de directeur van het CBS, dr. Ph. Idenburg. Overheidsinstellingen zoals het CBS opereerden tijdens de bezetting in een grijze zone waar ze vaak afwisselend met de bezetter meewerkten, die traineerden, zich verzetten, of zelfs collaboreerden.⁵ Voor Gerd Arntz gold dat zijn band met Idenburg en het CBS onvoldoende was om aan de verplichtingen en de dienstplicht die tijdens de bezetting voor Duitse staatsburgers golden, te ontkomen. Vanaf het begin van de oorlog moest Arntz als Duits staatsburger deelnemen in de zg. ‘Schützgruppe’ en in 1943 werd hij ingelijfd bij de Wehrmacht. Over de oorlogstijd heeft Arntz weinig nagelaten en is nog minder onderzocht, ondanks de vele onderzoeken en publicaties over Neurath en Arntz. Deze studie levert een deel van de puzzel door dossiers uit het Nederlandse Beheersinstituut, waarin de naoorlogse zogenoemde ‘ontvijandelijkingsprocedure’ van Arntz is vastgelegd. Hoe de NSS zelf in de oorlogsjaren functioneerde, wordt in dit verhaal eveneens gereconstrueerd.

Na Neuraths overlijden hadden de weekbladen *De Groene Amsterdammer* en *Vrij Nederland* een waardig in memoriam. Je zou bijna denken dat Otto Neurath, in het Nederland van 1945 een algemeen gekend persoon was. Econoom Jan Tinbergen schrijft onmiddellijk na Neuraths overlijden in grote bewondering over deze te vroeg overleden denker die op tal van wetenschapsgebieden aanwezig was en misschien wel een van de laatste universele geleerden was, aldus Tinbergen. Tinbergen onderstreept Neuraths bijdrage aan de zogenoemde beeldstatistiek, waar hij voor de democratisering van onze samenleving veel van verwachtte en die zeker

⁵ Zie voor het handelen van het CBS in de oorlog de evenwichtige beschrijving van Kuijlaars (1999); voor het algemene beeld zie bijvoorbeeld Steinmetz (2025).

ook in Nederland aansloeg.⁶ Vriend Jan Pront roemt hem in *Vrij Nederland* eveneens als een visionair, maar voegt eraan toe ‘met een groot vermogen tot vriendschap’. Zijn missie was het bevorderen van het geluk van mensen en de mensheid, en hij stelde dat geluk niet gelijk aan het hebben van geld. Maar Jan Pront is, anders dan Tinbergen, ook kritisch: heeft Nederland wel voldoende zijn aanwezigheid opgemerkt en benut? Pront denkt van niet, omdat de Nederlandse zelfgenoegzaamheid onvoldoende ruimte bood voor een onafhankelijk denker als Otto Neurath.⁷ Jan Pront dacht daarbij ook aan Tinbergen en zal zich na lezing van Tinbergens ‘In memoriam’ afgevraagd hebben of hij misschien een slecht geweten had. Had hij – Tinbergen – niet meer kunnen doen voor Neurath? Neurath kon niet geloven dat zijn Nederlandse vrienden zouden willen profiteren van de bezetting, maar ze deden dat toch. Deze gang van zaken werd wel eerder opgemerkt maar dat gaf in Nederland geen aanleiding tot reacties.⁸

Van 1929 tot 1940 kon Neurath de getalenteerde Arntz verbinden aan zijn werk maar de oorlog dreef beide mannen uit elkaar. Gerd Arntz kon zijn grafisch werk in Nederland voortzetten omdat twee mannen van het CBS, de directeur Ph. Idenburg en medewerker Jan Tinbergen, het initiatief genomen hadden om Arntz – en daarmee de beeldstatistiek – organisatorisch een plek te geven in een nieuw opgerichte NSS. Misschien als een tijdelijke voorziening om de oorlog mee door te komen, maar aan het einde van de oorlog had de NSS een positie verworven die de aanleiding en omstandigheden vergeten was. Of beter gezegd: die voor de bezitters van de NSS een royale en faire omgang met Otto Neurath niet

⁶ Jan Tinbergen, Bij den dood van Otto Neurath. In: *De Groene Amsterdammer*, 12 januari 1946.

⁷ Jan Pront, Otto Neurath. In: *Vrij Nederland*, 2-februari-1946.

⁸ Zie Jolink (2003, p. 145). ‘After the war the NSS-issue turned somewhat sour when Neurath reclaimed his former institute and Idenburg refused to return it. The negotiations between the new Dutch foundation and Otto Neurath’s widow, on the copyrights and assets and liabilities, lingered on for years.’

nodig maakte. Voor de goedgelevige Otto Neurath, die zijn Nederlandse vrienden altijd geroemd had, werd het een bittere pil die de coïncidentie van zijn dood aan het eind van het eerste jaar na de oorlog een weinig fraaie omlijsting geeft.

Hoofdpersonen

Neurath, Otto (1882-1945) Oostenrijkse ‘Universalgelehrter’ met bijzondere kennis op het terrein van de economie, sociologie, geschiedenis. Drijvende kracht van de zogenoemde Wiener Kreis van wetenschappers met een sterk antimetafysisch programma. Hyperactief en schuwde ook de politiek niet. Vluchtte in 1934 naar Den Haag en in 1940 naar Engeland. Neurath had een joodse achtergrond.

Arntz, Gerd (1900-1988) Duitse kunstenaar/graficus werkte sinds 1929 in Wenen als vormgever aan de beeldstatistiek in het team van Neurath in zijn Weens ‘Gesellschaft- und Wirtschaftsmuseum’. Arntz verhuisde in 1934 ook naar Nederland en bleef hier tot aan zijn dood. Met zijn echtgenote Agnes Thubauville (1900-1973) kreeg hij zoon Peter Arntz (1924-2008), die na 1988 de nalatenschap van Gerd Arntz beheerde. Tijdens de oorlog werkte Arntz in de NSS, waar hij na zijn Duitse militaire dienst, Amerikaanse internering en zuivering weer aan het werk kon.

Hahn, Olga (1882-1937) Na het overlijden – in het kraambed – van Rosa Schapire, zijn eerste vrouw, trouwde Neurath met de blinde wiskundige Olga Hahn (1882-1937). Olga Hahn was specialist in de Booleaanse Algebra en nam – als enige vrouw – deel aan de beraadslagingen in de Wiener Kreis. Olga Hahn stierf in 1937 in het Diaconessenhuis Bronovo te Den Haag.

Reidemeister, Marie (1898-1986) Geboren in het Duitse Braunschweig, studeerde natuurwetenschappen en pedagogie. Zus van Kurt Reidemeister

(1893-1971), die op jeugdige leeftijd hoogleraar Wiskunde werd aan de universiteit van Wenen. Na een bezoek aan haar broer in Wenen besloot Marie niet meer weg te gaan. Zij werkte tot aan de dood van Neurath aan zijn zijde. In Engeland trad Marie in het huwelijk met Otto. Marie Reidemeister was van grote betekenis voor de ontwikkeling van de beeldstatistiek. Na het overlijden van Neurath zette zij hun Isotype Institute in Engeland zelfstandig voort.

Ginkel-Middelburg, Annie van (1910-1977) studeerde Economie aan de Rotterdamse Hogere Handelsschool (nu: Erasmus Universiteit) en was politiek actief feministe in de jongerenafdeling van de Sociaal-democratische Arbeiders Partij (SDAP). In dat milieu leerde ze de chemicus Jan van Ginkel (1907-2002) kennen met wie zij trouwde. Ook ontmoette ze er Otto Neurath bij wie zij in 1936 als onderzoeker in dienst trad.

Pront, Jan (1902-1992) was gedurende Neuraths verblijf in Den Haag werkzaam bij de Haagse vestiging van design interieurwarenhuis Metz & Co (aan het Noordeinde) en actief in verschillende vredesorganisaties. Vanuit de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) van de SDAP werd hij in het bijzonder actief in de Jongeren Vredesactie en in de redactie van *Vredes-tijd*. Hij publiceerde regelmatig over maatschappelijke vraagstukken en doceerde in volksuniversiteiten en soortgelijke instituten. Na de oorlog was hij directeur van een landelijke stichting die het Nederlands Volksherstel genoemd werd. John Pront en zijn vrouw Jette behoorden tot de intieme kennissenkring van de Neuraths.

Idenburg, mr. dr. Ph(ilip) (1901-1995) was een hoge ambtenaar in de Nederlandse rijksoverheid en tevens hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Idenburg kwam uit een met de macht in Nederland gelieerd, christelijk milieu. Idenburg studeerde rechten en promoveerde op een proefschrift over het onderwijsbeleid in Engeland. In het CBS, waar hij in 1929 in dienst trad, was hij aanvankelijk hoofd van de afdeling

onderwijsstatistieken. In 1938 werd hij belast met de algehele leiding van het CBS als directeur. Hij zou er blijven, met een korte onderbreking waarin hij directeur-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was, tot 1966. Idenburg was naast zijn leidinggevend werk in het CBS een eminent denker en productief auteur en op het terrein van het onderwijsbeleid. Idenburg was gehuwd met twee dochters, na elkaar, uit het joodse gezin van prof. Kohnstamm, een groot geleerde op onder andere het terrein van wat nu heet de onderwijskunde. In de bezettingstijd richtte Idenburg de Nederlandse Stichting voor Statistiek op.

Tinbergen, prof. dr. Jan (1903-1994) was als econoom verbonden aan het CBS en was tevens hoogleraar aan de Economische Hogeschool Rotterdam. Tinbergen en Neurath ontmoeten elkaar in Den Haag onder andere in het Haagse Vredeshuis waar Neurath in 1934 een aantal lezingen gaf. Tinbergen was sterk politiek betrokken en werkte in die tijd aan een ‘Plan van de Arbeid’ voor een ordelijke en meer eerlijke samenleving. Dat was ook een van de grote thema’s van Neuraths werk. Tinbergen werd na de oorlog de eerste directeur van het Centraal Planbureau (CPB) en in 1969 werd hem, samen met Ragnar Frisch, de eerste Nobelprijs voor de Economie toegekend.

Kanter de, mr. Pieter Johannes (1900-1969) en zijn echtgenote **mr. dr. B.J.A. de Kanter-van Hettinga Tromp** (1905-2000). In Den Haag is de beweging voor wereldvrede en internationale samenwerking aan het begin van de vorige eeuw sterk aanwezig geweest. Een van de uitdrukkingen hiervan was de inrichting van een Vredeskamer, later Vredeshuis. In deze instelling werd voorlichting gegeven over de pacifistische beweging. Dat gebeurde door literatuur beschikbaar te stellen, bijeenkomsten te organiseren en pamfletten te distribueren. Otto Neurath was een van de inleiders. Het netwerk dat bij het Vredeshuis hoorde was zeker in de Haagse periode van Neurath voor hem zeer belangrijk. Nog vlak voor

de inval van het Duitse leger in Nederland organiseerden zij een conferentie over de 'Beginselen van de Internationale samenwerking' (12-15 april 1940) waar onder anderen Jan Tinbergen een van de sprekers was.

De 'De Kanters' waren beiden lid van de stichting (IFVE) van Neurath en tijdens de oorlog nam Pieter de Kanter het voorzitterschap waar voor de in de VS verblijvende Mary Fleddéus, de directeur van het Industrial Relations Institute (IRI) dat in Den Haag gevestigd was.

Hoofdstuk 1

12 mei 1940:

Neuraths vlucht naar Engeland

Otto Neurath heeft in de maanden voorafgaand aan de inval van de Duitsers in Nederland gedacht en gehoopt dat Nederland zijn neutraliteit zou kunnen behouden. De slinkse Nederlanders hadden zich eerder buiten de Eerste Wereldoorlog kunnen houden. Waarom zou ze dat deze keer niet ook weer lukken? Het liep anders. Op 14 mei 1940 is het Otto en Marie Reidemeister duidelijk: we moeten maken dat we wegkomen. Tegen het einde van de dag besluiten ze een poging te doen om Nederland nog uit te komen. Niet later, niet morgen, nee nu!

Ze laten huis en kantoor achter en wandelen zo onopvallend mogelijk naar de haven van Scheveningen, in de hoop er een schip aan te treffen voor een overtocht naar Engeland. Ze nemen alleen de paspoorten en wat contant geld mee. Marie Reidemeister schrijft over die verschrikkelijke dag:

‘Als fietser kende ik alle straten in de buurt en binnen een half uur waren we bij de haven. Maar we zagen geen enkele boot met vluchtelingen tussen alle vissersschepen en we durfden niet om de vissers aan te spreken die daar hun pijp stonden te roken. Op het strand zagen we Hollandse soldaten hun spullen pakken en vertrekken.